

Azərbaycan parlamenti necə yarandı?

Solmaz TOHİDİ – Rüstəmov,

tarix üzrə elmlər doktoru, Əməkdar elm xadimi, professor

Bakı dövrü

(əvvəlki qəzetin 25 may 2019-cu il tarixli sayında)

Gəncə böhranından keçən sonrakı aylar ölkənin siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni həyatında son dərəcə mühüm hadisələrlə əlamətdar olur ki, onların arasında ən əhəmiyyətli sentyabrın 15-də Bakının Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edilməsi və Azərbaycan hökumətinin öz siyasi mərkəzinə – paytaxt Bakıya köçməsi hesab edilə bilər. Lakin cəmi iki aydan sonra, 1918-ci ilin noyabr ayında Türkiyə Mudros barışıqına əsasən, məğlub tərəf kimi öz hərbi qüvvələrini Cənubi Qafqazdan çıxarmalı olur və bununla da Azərbaycan hökuməti üçün yaranmış nisbi əlverişli daxili şəraitə son qoyulur.

Cənubi Qafqazın taleyini həll edən müttəfiq dövlətlərin razılığına əsasən bu region İngiltərənin təsir dairəsinə verilmişdi. Böyük Britaniya qoşunlarının komandanı general Tomson 1918-ci il noyabrın 17-də Fransız və Amerika hərbi missiyalarının, həmçinin, rus qoşun hissəsinin komandanı N.Baratov və L.Biçeraxovun kazak dəstələrinin müşayiəti ilə 2 minlik qoşunla Bakıya daxil oldu. Bu hadisəni böyük sevincə qarşılayan Bakıdakı rus və erməni milli qüvvələri İngilis komandanlığını Azərbaycan hökumətinin Osmanlı dövləti tərəfindən yaradılmış oyuncaq hakimiyyət olduğuna inandırmaq üçün fəaliyyətlərini daha da genişləndirdilər. Belə ki, bu sahədə kampaniya hələ Tomsonun İranda olduğu zaman Ənzəliyə ezam edilən rus və erməni nümayəndə heyətləri tərəfindən başlamışdı.

Azərbaycan nümayəndələri Əhməd bəy Ağayev, Nəsim bəy Yusifbəyli, Musa bəy Rəfiyevdən ibarət heyət də Ənzəliyə gedərək general Tomsonla görüşmüş, onu Azərbaycanın müstəqilliyini tanımağa çağırmışdı. Lakin bu məqsədə nail ola bilməyərək, bir sıra tələblərlə yanaşı, ən yaxşı halda generalın vəziyyəti yerində araşdıracağı vədini eşitmişdilər. Generalın Bakıya ayaq basarkən verdiyi ilk əmrlərdən birinin Azərbaycanın üçrəngli bayrağının endirilməsi olduğu nəzərə alınarsa, Cümhuriyyət başçılarını qarşıda nə kimi çətinliklər gözlədiyini təsəvvür etmək olar.

Yeni sarsıntılardan xəbər verən həmin günlərdə -- 1918-ci il noyabrın 16-da Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə Gəncə böhranı zamanı müvəqqəti olaraq buraxılmış Azərbaycan Milli Şurası Bakıda öz fəaliyyətini bərpa edir və ölkənin müqəddəratını yenidən öz əlinə aldığı bildirir.

Milli Şuranın 20 noyabrda keçirilən növbəti iclasında artıq “Müvəqqəti Azərbaycan Parlamanı” (Məclisi Məbusan) təsis edilməsi haqqında Qanun layihəsi geniş müzakirə olunaraq qəbul edilir. Qanunda göstərilirdi ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Milli Şurası milli bir idarə formasından dövlət idarə forması almışdır. Lakin Azərbaycan əhalisi yalnız türklərdən ibarət olmadığı üçün bu ərazidə yaşayan bütün xalqlar parlamentdə təmsil olunmalıdırlar. Azərbaycan Parlamenti Qafqaz məlumat-təqviminə görə 2 milyon 750 nəfər təşkil edən ölkə əhalisinin hər 24 min nəfərinə 1 nümayəndə hesabı ilə 120 deputatdan ibarət olmalı, bu deputatlardan 80 nəfər türk-müsəlman, 21 nəfər erməni, 10 nəfər rus, 1 nəfər alman və 1 nəfər yəhudi əhalisini təmsil etməli idi. Hətta, sayları çox az olduğu üçün parlament seçkilərində iştirak edə bilməyən gürcü və polyaklara da hərəsinə 1 deputatla təmsil olunmaq hüququ verildi.

Qanunda qeyd edilirdi ki, Milli Şuranın 44 üzvü ümumi səsvermə yolu ilə seçdikləri üçün mexaniki olaraq parlamentə keçirlər. Lakin bu 44 nəfər müxtəlif siyasi partiyaların nümayəndələri olduğundan Azərbaycan xalqının ayrı-ayrı təbəqələrinin nümayəndələrinin də parlamanda təmsil olunmalarına ehtiyac vardır, odur ki, qalan 36 yer ölkənin müxtəlif şəhər və qəzalarının türk-müsəlman əhalisi arasında bölünür. Qanuna görə, erməni əhalisinin 21 nəfər nümayəndəsindən 8-i Gəncə, 8-i Şuşa, 5-i Bakı erməni milli şuralarından, rus əhalisinin 10 nəfər nümayəndəsi isə Rus Milli Şurası tərəfindən təklif edilməli idi.

Azərbaycan Parlamentinin çağırılması ilə əlaqədar Azərbaycan Milli Şurası 1918-ci il noyabrın 29-da “Bütün Azərbaycan əhalisinə” müraciətnamə qəbul edir. Bu sənəddə dekabrın 3-də 120 üzvdən ibarət parlament toplanacağı, məclisə azlıqda qalan millətlərin nümayəndələri, eləcə də ölkənin vilayətlərindən olan vəkillər gələcəyi bildirilirdi. Müraciətnamədə deyilirdi ki, bu üsulla yığılacaq parlament qarşıda ümumi seçki üsulu ilə Azərbaycan Müəssislər Məclisi toplanana qədər “yurdumuzun sahibi olacaq, onun müqəddəratını həll, hökumətini təşkil və mənafeyini müdafiə edəcək”. Parlamentin dekabrın 3-də açılacağı nəzərdə tutulurdu.

Lakin bu böyük hadisəyə hazırlıq işləri ölkənin hər gün dəyişən siyasi həyatında çox mühüm və azərbaycanlılar üçün arzu edilməz hadisələrlə müşayiət olunurdu.

1918-ci il noyabrın 17-də Bakıya daxil olan ingilis hərbi qüvvələrinin komandanı general Tomsonun əmri ilə yalnız Osmanlı deyil, Azərbaycan hərbi qüvvələri də Bakını tərk etməli oldular. Şəhərdə ingilis

general-qubernatorluğu yarandı və bütün idarəçilik onun nəzarəti altına keçdi. Azərbaycan hökuməti və xalqı üçün yenidən ağır günlər başlandı. Bakı azad edilərkən şəhəri tərk etmiş bütün erməni-daşnak və rus qüvvələri təntənəli əhval-ruhiyyə ilə Bakıya qayıtdılar. Mart hadisələri zamanı əli azərbaycanlıların qanına batmış ermənilər, rus generalı Biçeraxovun əsgər və zabitləri ilə birgə Bakının küçələrində azad və asudə gəzərək Azərbaycan dövlətçiliyinin atributlarını təhqir edir, azərbaycanca yazılmış lövhələri sındırır, azərbaycanlılara məxsus dükən və idarələri dağıdır, müsəlman kişilərin papaqlarını başlarından vurub yerə atırdılar.

Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına mənfi münasibət bəsləyən Tomson Rusiya dövlətinin əvvəlki hüduhdarda bərpasını müttəfiq dövlətlərin başlıca vəzifəsi olduğunu bəyan edərək, ilk vaxtlar Azərbaycan hökumətinə etimadsızlıq nümayiş etdirir. Azərbaycan hökumətini ingilis komandanlığı qarşısında nüfuzdan salmağa və ümumən siyasi səhnədən silməyə çalışan rus və erməni-daşnak təşkilatları ilk vaxtlar buna, həqiqətən, nail olurlar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müqəddəratı üçün yaranmış belə bir ağır şəraitdə Fətəli xan Xoyski hökuməti nəinki mövcud vəziyyət qarşısında geri çəkilmir, əksinə, müvazinətini saxlayaraq öz fəaliyyətini davam etdirir. Böyük təlatüm keçirən Azərbaycan cəmiyyətinə və ümumən Bakı əhalisinə müraciətində ingilis qoşunlarının işğalçı ordu olmadığı, Azərbaycan hökumətinin işlədiyini və vəziyyətə nəzarət etdiyini bildirərək onu sakitləşdirən Fətəli xan Xoyski, eyni zamanda, general Tomsonla intensiv -danışıqlar aparır. Tomson Azərbaycan hökumətindən Bakıdakı Rus Milli Şurası ilə əməkdaşlıq etməyi tələb edir. Danışıqlar zamanı Rus Milli Şurası Azərbaycan siyasi qüvvələri qarşısında Rusiyanın birliyi və bütövlüyünü, Rusiya Məclisi-Müəssisəsi və Ufadakı Kəçək hökumətini qəbul etmək kimi şərtlər irəli sürür. Azərbaycan Milli Şurasının 24 noyabr tarixli qapalı iclasında bu şərtlər müzakirə olunur və həmin şərait daxilində Azərbaycan maraqlarını ifadə edən qərar qəbul edilir.

Milli Şuranın noyabrın 26-da M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə keçirilən növbəti qapalı iclasında M.H.Hacinski Xəzər-Qafqaz hökuməti təşkil etmək istəyən sol esərlərlə aparılan danışıqlar, F.X.Xoyski isə rus və erməni milli şuraları ilə Azərbaycan Parlamentinə daxil olmaq ətrafında aparılan danışıqlar barədə məlumat verirlər. Aydın olur ki, sol esərlər tərəfindən qoyulan şərtlər Milli Şuranın 24 noyabr tarixli qərarına zidd olduğu üçün ümumi dil tapmaq mümkün olmayıb. Rus Milli Şurası ilə danışıqlar da, demək olar ki, eyni səbəblərdən uğursuzluqla başa çatıb. Erməni milli şurasının bəzi nümayəndələri isə yeni yaradılacaq parlament və hökumətə daxil olacaqlarını bildiriblər. Rus Milli Şurasının kəskin barışmaz mövqeyi qarşısında Milli Şura üzvləri həmin iclasda Azərbaycanda yaşayan rus əhalisini daha dolğun təmsil edən digər təşkilata – Slavyan-Rus Cəmiyyətinə müraciət edirlər.

Fətəli xan Xoyski general Tomsonla olan görüşünün nəticələri haqqında məlumat verərək bildirir ki, Tomson Milli Şuranın 24 noyabr tarixli qətnaməsindən çox razı qalmış, həmin qətnamədən sonra Rus Milli Şurasının öz tələblərində həddini keçdiyini, böyük səhv buraxdığını və tezliklə peşman olacağını qeyd etmişdir. Görüş zamanı Tomson, həmçinin Azərbaycan hökumətinə xeyirxah münasibətini bildirmiş, onun təşəbbüslərini bəyənərək daxili işlərinə qarışmayacağını vəd etmişdir.

Lakin 2 gündən sonra vəziyyət birdən-birə dəyişir. Dekabrın 3-də axşam saat 8-də şura üzvləri, həmçinin, yaradılacaq parlamentin yeni seçilmiş üzvləri və hökumət nümayəndələrinin iştirakı, M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi və H.Ağayevin katibliyi ilə Milli Şuranın geniş iclası çağırılır. Hökumət başçısı F.Xoyski həmin gün günorta saat 2-də Tomsondan aldığı məktubun məzmununu açıqlayır. Məlum olur ki, Bakıdakı ingilis komandanlığı koalisiyalı hökumət elan edilməyə qədər Bakıda parlamentin açılmasına icazə verməyəcək. Məktuba münasibət bildirən Fətəli xan qeyd edir ki, general Tomsona yalnız Azərbaycan Parlamentinə təbii olaraq qərəzkarlıqla yanaşan ruslar və ermənilər deyil, bəzi müsəlman şəxslər tərəfindən də güclü təsir göstərilir, bütün vasitələrdən və böhtanlardan istifadə edilərək Azərbaycan Milli Şurasını Tomsonun gözündə nüfuzdan salmaq, onun əhəmiyyətini azaltmaq və heçə endirmək üçün cəhdlər edilir.

Generalın parlamentdən əvvəl koalisiyalı hökumət yaratmaq təklifini də Fətəli xan inandırıcı məntiqlə təkzib etmiş, Azərbaycan müsəlmanlarının ümidlərinin -hazırda parlamentə çevriləcək məhz Milli Şurada ifadə olunduğunu qeyd edərək Tomsonun diqqətini bu amillə hesablaşmağın zəruriliyinə cəlb etmişdir. “Yeni və koalisiyalı hökumət yalnız parlament tərəfindən yaradıla bilər, bunu Avropa ölkələrinin ənənələri, adi məntiq və məqsədüeyğunluq tələb edir. Ayrı üsulla yaradılmış koalisiyalı hökumət fəlakətli səhvə gətirib çıxarar, ölkədə qayda və asayişin yaradılmasına və ingilislərin nüfuzuna xidmət etməz, xalqın hüquqlarını pozar”.

Fətəli xan Xoyski Tomsonun koalisiyalı hökumətdə 5 nəfər azərbaycanlı, 5 nəfər isə azlıqda qalan qeyri millətlərin (3 rus, 2 erməni) nümayəndələri olması kimi təklifi ilə də razılaşmamış, bu nisbəti ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən müsəlmanlara qarşı -yanlış və ədalətsiz hesab etmişdir. Hökumət başçısı ingilis generalına 7 azərbaycanlı, 3 erməni və 2 rus, yaxud 8 azərbaycanlı, 3 erməni və 3 rusdan ibarət hökumət təşkil etməyi məsləhət görmüşdür. Tomson bu təkliflərinin hər hansı birinin mütləq olması şərti ilə razılaşmış və beləliklə, bu məsələdə də razılıq əldə edilmişdir.

Beləliklə, Azərbaycan Parlamentinin öz işinə başlaması yolunda kifayət qədər ciddi olan bu maneə Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyskinin qəti və prinsipial mövqeyi, yüksək professionallığı və diplomatik məharəti nəticəsində aradan götürülür. Parlamentin açılışı ərəfəsində Azərbaycanda qəsdən hökumət böhranı törədilməsi cəhdinin qarşısının alınmasında da Fətəli xanın müstəsna xidməti Milli Şura üzvləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Əhməd bəy Pepinov “Nə ingilislərin gücü, nə də öz şəxsi maraqları ilə hesablaşmayan” hökumət başçısının bu ağır şəraitdə öz mövqeyini müdafiə etdiyinə görə Fətəli xana minnətdarlığımı bildirir.

Parlamentin açılmasına 3 gün qalmış Milli Şuranın iclasında yaranmış bu gərginlik Şuranın sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən aradan qaldırılsa da, Azərbaycan istiqlalının düşmənlərinin, bu halda erməni və rus milli şuralarının parlamentin açılışına hər vasitə ilə mane olmaq cəhdləri göz qabağında idi. Bu məqsədlə müttəfiq qoşunların baş komandanından istifadə etməkdən belə çəkinməyən erməni-rus qüvvələrinin yalnız Azərbaycan hökumətinin deyil, ümumilikdə, azərbaycanlı əhalinin hüquqlarının danılmasında irəli sürdükləri tələblər öz hədsiz nifrəti və həyasızlığı ilə hətta general Tomsonu da heyrətə salmış və tədricən onun Azərbaycan hökumətinə və siyasi xadimlərinə münasibətinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Hələ Bakıya gəlmək ərəfəsində, Ənzəlidə onunla görüşə gəlmiş Azərbaycan nümayəndə heyətini əvvəlcə qəbul belə etmək istəməyən və Azərbaycan hökumətini tanımaqdan imtina edən general Tomsonun tez bir zaman ərzində öz fikrini dəyişməsində, şübhəsiz ki, yalnız onun erməni-rus millətçilərinin xislətini anlaması deyil, Azərbaycan liderlərinin siyasi məharəti və eyni zamanda, şəxsi keyfiyyətləri də müstəsna rol oynamışdır. Təsadüfi deyil ki, “vəhşi, barbar, qaragüruhcü müsəlmanlar” əvəzinə, Avropa düşüncəli, bir neçə xarici dildə danışan, sivil, mədəni dövlət xadimləri ilə üzləşən və yerli şəraitlə tanış olan general Tomson artıq bir aydan sonra Azərbaycan hökumətini yeganə qanuni hakimiyyət orqanı kimi tanıyır.

1918-ci il 3 dekabr tarixli protokol Milli Şuranın fəaliyyətini əks etdirən iclas protokollarının sonuncusudur. Həmin sənəddən Milli Şuranın növbəti iclasının dekabrın 4-nə, axşam saat 7-yə təyin olunduğu aydın olsa da, təəssüf ki, parlamentin açılışına qədər keçirilən sonuncu iclasların protokolları qalmamışdır. Lakin 1918-ci il dekabr ayının 7-də Azərbaycan parlamentinin öz işinə başlaması Milli Şuranın bu məqsəd yolunda boynuna düşən vəzifələri ləyaqətlə sona çatdırdığını göstərir.

Azərbaycanın müstəqillik, istiqlal, dövlətçilik və parlamentarizm tarixində Milli Şuranın misilsiz xidməti olmuşdur. Azərbaycanın İstiqlal Bəyannaməsinin qəbulundan başlayan bu yolda Milli Şuranın üzvləri “Gəncə böhranı”ndan keçmiş, Azərbaycan torpaqlarının və paytaxt Bakının yad, işğalçı qüvvələrdən xilasını təmin etmiş, ingilis komandanlığı ilə işbirliyi yaratmağa müvəffəq olmaqla, hakimiyyət strukturlarını saxlaya bilmişlər. Azərbaycan parlamentinin yaranması ilə Milli Şuranın tarixi funksiyası başa çatmış və onun fəaliyyətinə xitam verilmişdir.

Azərbaycan parlamentinin açılışı

1918-ci il dekabrın 7-də, saat 13-də H.Z.Tağıyevin Bakının Nikolayevski (İstiqlal) küçəsində yerləşən qız məktəbinin (indiki Əlyazmalar İnstitutu) binasında təntənəli bir şəraitdə Azərbaycan parlamenti açıldı. Həmin gün güclü xəzri küləyinin əsməsinə baxmayaraq, bu münasibətlə bəzədilmiş şəhərdə bayram əhval-ruhiyyəsi hökm sürürdü, mağazalar, dövlət idarələri və təhsil müəssisələri bağlanmış, şəhər əhalisi gəzintiyyə çıxmışdı. General Tomson Azərbaycan hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyskiyə söz verdiyi kimi, ingilis komandanlığı tərəfindən şəhərdə nümunəvi qayda-qanun yaradılmış, parlamentin işinə hər hansı əngəllər törədilməsinin -qarşısını almaq üçün lazımi təhlükəsizlik tədbirləri görülmüşdü. Parlamentin keçirildiyi binanın qarşısında iki zirehli avtomobil qoyulmuş, binaya gələn bütün yollar kənar adamlar üçün bağlanmışdı. İngilis və Azərbaycan polisi, eləcə də hərbiçilər bir neçə yerdə patrul xidmətində duraraq yalnız parlament üzvləri və xüsusi vəsiqəsi olan şəxslərə binaya girməyə icazə verirdilər.

Binanın içi, bütün keçidlər və məclisin keçirildiyi zal xalçalarla döşənməmiş və üçrəngli milli bayraqlarla bəzədilmişdi. Parlamentin açılış mərasimində deputatlardan başqa hökumət üzvləri və hörmətli qonaqlar – görkəmli ziyalılar, iş adamları, mətbuat nümayəndələri və başqaları iştirak edirdilər. Qonaqların arasında xeyli sayda müsəlman qadın da var idi. Diplomatik lojalarda xarici qonaqlar -- general Tomsonun nümayəndəsi polkovnik Kokkerell, İranın Bakıdakı baş konsulu M.Saidol-Vezare, Gürcüstan Respublikasının nümayəndəsi Korçevadze, Şimali Qafqaz Dağlıları Hökumətinin sədri T.Çermoyev və başqaları əyləşmişdilər.

Rus və erməni milli şuralarının nümayəndələri Azərbaycan Parlamentini “boykot” etmək qərarı vermiş, lakin Slavyan-Rus Cəmiyyətinin 5 üzvü iştirak etmişdi. Rus və erməni milli şuralarının nümayəndələri yalnız iki aydan sonra parlamentin işində iştirak etməyə başlamışlar.

Nəhayət, saat 1-də Milli Şuranın sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə zala daxil olaraq rəyasət heyətinə keçir. Azərbaycan Parlamentinin açılış mərasimini redaktoru olduğu “Azərbaycan” qəzetində işıqlandıran Üzeyir bəy Hacıbəyov “Padşahlı məmləkətlərdə Məclisi-Məbusanı padşah açar, amma Azərbaycan

Cümhuriyyətinin Məclisi-Məbusanını bir nəfər Vətən oğlu açdı” – deyərək, “qəlbən nikbin” Məhəmməd Əminin “açıq və gülər bir üz və yerə baxmaq adəti olmayan bir göz ilə” məclis üzvlərinə xitabən nitq etməyə başladığını yazır.

M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Parlamentinin açılışında söylədiyi nitq dəfələrlə alqışlarla müşayiət olunmaqla, istər məzmununa, istərsə də məclis iştirakçılarında oyatdığı təsir gücünə görə ən parlaq natiqlik nümunəsi hesab edilə bilər. Onun “müstəqil Azərbaycanı təmsil edən o üçboyalı bayrağı Şurayi-Milli qaldırmış, türk hürriyyəti, İslam mədəniyyəti və müasir Avropa iqtidari-əhrarınəsini təmsil edən bu üçboyalı bayraq daima başlarımızın üstündə ehtizaz edəcəkdir. Bir dəfə qaldırılmış bayraq bir daha enməyəcəkdir” sözlərindən sonra bütün zal ayağa qalxmış, gur və sürəkli alqışlar uzun müddət davam etmişdir.

Nitqinin sonunda M.Ə.Rəsulzadə Parlamentin sədrinin seçilməsini təklif edir və ciddi müzakirələrdən sonra “Müsavat” fraksiyasının təklifi ilə heç bir siyasi partiyanın üzvü olmayan, görkəmli siyasi xadim, Azərbaycan parlamentarizminin əsaslarını qoyan ən təcrübəli diplomat və böyük ziyalı Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycan Parlamentinin sədri seçilir. Ə.Topçubaşov özü bu vaxt İstanbulda olduğundan sədrin birinci müavini seçilən Həsən bəy Ağayev parlamentin işinə sədrlik edir. Mehdi bəy Hacinski katib olmaqla parlamentin üç nəfərdən ibarət katibliyi seçilir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Müvəqqəti Hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski parlamentdə hökumətin daxili və xarici siyasəti barəsində hesabat xarakterli məruzə ilə çıxış edir. Bu məruzədən sonra parlament köhnə hökumətin istefasını qəbul edərək yeni hökumətin təşkil edilməsini yenidən Fətəli xan Xoyskiyə tapşırır. Daha sonra mandat, rəqlament və təsərrüfat komissiyalarına seçkilər keçirilir.

Azərbaycan parlamentinin açılması münasibətilə siyasi məhbuslara amnistiya verilməsi haqqında “İttihad” partiyasının təklifi bütün fraksiyalar tərəfindən dəstəklənir və müvafiq aktı hazırlayacaq komissiyanın yaradılması barədə qərar qəbul edilir. Bununla da Azərbaycan parlamenti özünün birinci iclasını bağlı elan edir.

Azərbaycan Parlamentinin açılışı cəmiyyətdə böyük əks-səda doğurmuş, bu münasibətlə parlamentin və hökumətin ünvanına gələn təbrik teleqramları, açılış mərasiminə həsr edilən yazılar, bu hadisəyə verilən qiymətlər dövrü mətbuatda geniş yer almışdır. Parlamentli respublika üsuli-idarəsinin yaradılması ilə Azərbaycanın siyasi cəhətdən qabaqcıl ölkələr səviyyəsinə qalxması və bu hadisənin onun bütün sonrakı taleyində son dərəcə mühüm rol oynaması təkzibedilməz bir fakt olmuşdur.

Azərbaycan Parlamentinin açılışı günü onun yaradıcılarından birinin, Fətəli xan Xoyskinin dediyi “yatsa idik də yuxumuza girməzdi” sözlərinin fərfinə varılarsa, çox kiçik bir zaman kəsiyində – azərbaycanlıların Rusiya Dumasında ilk təmsilçiliyindən başlayaraq Azərbaycan parlamentinin yaradılmasına gətirən böyük və çətin yolun Üzeyir bəyin “Vətən oğlu” adlandırdığı insanların idealları, əzmi və əməlləri ilə salındığını görürük.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Məclisi Məbusanınının 1918-ci il dekabrın 7-də qaldırdığı “üçboyalı bayrağın” bu gün müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin binası üzərində dalğalanması keçilmiş bu yola verilən ən yüksək qiymət, bu bayrağı qaldırmış Vətən oğullarının xatirəsinə isə ən gözəl abidədir.